

Przeglądy i komentarze

POWSTANIE WIELKOPOLSKIE 1918/1919 Z PERSPEKTYWY 90 LAT

Wydarzenia 27 grudnia 1918 r. w Poznaniu dały sygnał do rozpoczęcia powstania na terenie Poznańskiego. Walki – poza stolicą Wielkopolski – były na wielu odcinkach niezwykle zacięte i krwawe. Chmielniki, Grójec Wielki, Inowrocław, Kcynia, Kopanica, Łomnica, Nakło nad Notecią, Nowa Wieś Zbąska, Paterek, Rawicz, Sarnowa, Szamocin, Szczepice, Tarkowo, Zbąszyń – to tylko niektóre z setek miejsc, gdzie doszło do potyczek, wymiany ognia, czy regularnych starć. Czyn Wielkopolan szacowany jest na prawie 2500 poległych, zmarłych z ran czy chorób oraz 6 tys. rannych¹. Wynik najnowszych badań naukowych nad imienną listą strat Powstania Wielkopolskiego to 2261 osób, w tym 136 oznaczonych jako „NN”². Dla ponad 400 poległych w walkach Powstańców nie ustalono nigdy miejsca ich pochówku, a o prawie 700 mogiłach brak jest danych czy istnieją. Powstanie Wielkopolskie 1918/1919 przyczyniło się do zmiany zachodniej granicy. Jednak jego ogromne znaczenie jest odwrotnie proporcjonalne do pozycji w historiografii i świadomości polskiego społeczeństwa. Nazywane „jedynym zwycięskim powstaniem” w dziejach Polski nie ma ono właściwego miejsca w podręcznikach do historii. Zwykle jest to tylko kilka zdań, akapit, ale zawsze w tle pomiędzy zakończeniem I wojny światowej a wojną polsko-bolszewicką.

Powstanie Wielkopolskie nie ma odzwierciedlenia w literaturze, sztuce, muzyce czy filmie. Poezji Romana Wilkanowicza (1886-1933)³ nie omawia się w szkołach, nie ma też pieśni – symbolu Powstania Wielkopolskiego, a zbiór piosenek został wydany amatorsko⁴. Znane są za to dość powszechnie obrazy Leona Wróblewskiego (1893-1975) i Leona Prauzińskiego (1895-1940, zamordowany w Forcie VII w Poznaniu) o tematyce powstańczej. Wynika to między innymi z tego, że ikonografia Powstania Wielkopolskiego jest dość uboga,

¹ J. Durkalec, K. Janicki, *Powstanie Wielkopolskie (1918-1919) i jego medyczne zabezpieczenie*, „Nowiny Lekarskie” nr 6, 2000, t. 69, s. 561.

² W. Olszewski, Ł. Jastrząb, *Lista strat Powstania Wielkopolskiego od 27.12.1918 r. do 8.03.1920 r.*, Koszalin 2009.

³ Patrz np.: R. Wilkanowicz, *Bezimienni Bohaterowie Powstania Wielkopolskiego. Szkic historyczno – literacki*, Poznań 1928. Warto też zapoznać się ze spuścizną Romana Wilkanowicza będącą w zbiorach Biblioteki Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk w Kórniku – sygn. BK 12167.

⁴ *Pieśni Powstania Wielkopolskiego 1918-1919*, melodie i teksty pieśni zebrał Sylwester Kubera, Poznań 1978.

a co do istniejących fotografii toczą się spory, czy nie zostały wykonane podczas walk z bolszewikami. O filmografii Powstania Wielkopolskiego również niewiele można napisać. Zaliczyć tu można film *Odrodzona Polska*⁵, klasyczną 13-odcinkową *Najdłuższą wojnę nowoczesnej Europy*⁶, w której Powstanie Wielkopolskie kończy serial, czy najnowszą produkcję z 2003 r. *Chwała zwycięzcom* z serii „Sensacje XX wieku”⁷. Nie jest to insurekcja romantyczna, zgodna z polską tradycją, nie ma tu takich ikon jak sanitariuszki czy dzieci – łącznicy z Powstania Warszawskiego, kobiety w czerni z Powstania Styczniowego. Stosunkowo niewielka jest też liczba ofiar, co jednak świadczy o perfekcyjnym przygotowaniu Powstania Wielkopolskiego i przeprowadzonych walkach. Niskie straty świadczą o sukcesie, a nie porażce, chyba że chodzi o podejście martyrologiczne.

Powstanie Wielkopolskie nie ma wielkiego bohatera, swojej „twarzy”, symbolicznej postaci, które można znaleźć przy wielu wydarzeniach historycznych. Nawet dowódca Powstania Wielkopolskiego – gen. bryg. Stanisław Taczak (1874-1960) i gen. broni Józef Dowbor-Muśnicki (1867-1937) nie przebili się w historii polskiej wojskowości. Na próżno szukać w polskich miastach ulic, którym by patronowali. W Poznaniu mają skromne ulice, mało reprezentatywne, nazwane tak dopiero po 1989 r. Niejednokrotnie też obaj dowódcy są myleni ze sobą, są mniej znani niż na przykład Romuald Traugutt. Również nazwy miejsc powstańczych bitew nie zagościły na stałe w pamięci Wielkopolan. Istnieją jednak w świadomości lokalnej miejscowi bohaterowie – tacy jak na przykład Stanisław Celichowski, Paweł Cymś, Kazimierz Zenkteler i wielu, wielu innych, którzy mają swoje pomniki, patrolują lokalnym szkołom. Często są to tzw. „pierwsi polegli” z danego regionu, jak na przykład Jan Mertka z powiatu ostrowskiego⁸. W relacjach Powstańców Wielkopolskich nie było wielkiego bohaterstwa, brawurowych akcji. Żołnierze Powstania to często robotnicy rolni, z czterema klasami ukończonymi „za Wilusia”, którzy chwycili za broń, aby wypędzić Niemców z okolicy swojej wsi, a następnie wrócić do pracy⁹. Podczas II wojny światowej najczęściej się ukrywali, a i po wojnie (do 1956 r.) nie przyznawali się do swojej przeszłości. Dopiero w latach 70. zostali uhonorowani odznaczeniami i przyjęci do Związku Bojowników o Wolność i Demokrację. Być może to jest przyczyna małej świadomości Polaków o Powstaniu Wielkopolskim: sami jego uczestnicy nie potrafili „wypromować” wydarzenia, w którym uczestniczyli. Może wynika to ze skromności, cech charakterologicznych Wielkopolan, o których rozprawy naukowe pisali socjologowie – wrodzonej skromności, braku tendencji do rozpamiętywania przeszłości, albo w upodobaniu Polaków do czczenia klęsk narodowych, porażek, obchodzenia patetycznych, smutnych i przygnębiających w wymowie zdarzeń. Bezsprzecznie Powstańcy Wielkopolscy nie byli doceniani w II Rzeczypospolitej, ich trud był marginalizowany czy wręcz pomijany na rzecz pamięci o Legionach Józefa Piłsudskiego i Polskiej Organizacji Wojskowej. Z tego też może wynikać wiele zakorzenionych w świadomości Wielkopolan uprzedzeń, by wspomnieć chociażby postać Józefa Piłsudskiego, który kojarzony jest jako wróg Poznania, chcący oddać Wielkopolskę

⁵ Rok produkcji – 1924, reż. Zygmunt Wesolowski, scenariusz Kazimierz Michał Krotoski, Stanisław Zabrzecki.

⁶ Premiera w 1982 r., reż. Jerzy Sztwiertnia, scenariusz Stefan Bratkowski, Andrzej Twerdochlib.

⁷ Został on zrealizowany przez Bogusława Wołoszańskiego, reż. Adek Drabiński.

⁸ O sporze wokół Jana Mertki patrz: W. Olszewski, Ł. Jastrząb, *Lista strat Powstania Wielkopolskiego...*

⁹ Taka była również historia mojego pradziadka por. rez. Andrzeja Mazurka (1902-2000).

Niemcom, jako ten, co nie pomógł militarnie wielkopolskiej armii powstańczej, która później „uratowała” go w 1920 r. przed bolszewikami. Związki kombatanckie Powstańców Wielkopolskich były często skłócone, na przykład w Poznaniu, gdzie spór pomiędzy weteranami rozgorzał na tle „pierwszeństwa śmierci” – Franciszek Ratajczak czy Antoni Andrzejewski. Konfliktowało to środowisko weteranów Powstania, choć krył on w istocie osobiste aspiracje kombatanatów i wynikał w sumie z niedoceniań ich wysiłku przez II Rzeczpospolitą. W grudniu 1922 r. utworzyli oni Towarzystwo Powstańców Wielkopolskich im. Franciszka Ratajczaka, obejmujące poznańskie dzielnice Stare Miasto, Śródkę i Zawady. Z kolei w 1924 r. dla poznańskiego Łazarza i Górczyna utworzono podobną organizację im. Antoniego Andrzejewskiego. „Konkurencja” rozpuszczała wieści o przypadkowej śmierci Andrzejewskiego, trafionego ponoć zbłąkaną kulą w piwiarni lub w klubie bilardowym. W 1923 r. ulicę Rycerską przemianowano na Franciszka Ratajczaka. Ciekawe informacje na temat tego konfliktu zawierają tablice, jakie odsłonięto na ścianie budynku na południowo-wschodnim skrzyżowaniu ulic Rycerskiej i Berlińskiej (obecnie ulic Franciszka Ratajczaka i 27 Grudnia), w miejscu, gdzie dziś znajduje się tablica z brązu. Był tam napis: „Na tem miejscu poległ za wolność Ojczyzny dnia 27 grudnia 1918 r. Antoni Andrzejewski” (tablica u góry) i „Franciszek Ratajczak” (tablica u dołu). W grudniu 1919 r. zawieszono dwie drewniane tablice, zamienione 27 grudnia 1928 r. na żeliwną, którą zniszczyli hitlerowcy. 27 grudnia 1956 r.¹⁰ odsłonięto obecną tablicę (według projektu Edwarda Haupta) tylko z nazwiskiem Franciszka Ratajczaka.

Powstańcy Wielkopolscy byli też systematycznie poddawani represjom przez okupanta hitlerowskiego. Ze względów bezpieczeństwa zniszczono wiele bezcennych archiwów i źródeł dotyczących Powstania Wielkopolskiego, by nie wpadły w ręce okupanta. Najeźdźcy nie oszczędzali pomników i tablic pamiątkowych, nieliczne ocalały, przechowywane przez Polaków pod groźbą aresztowania. Po wielu latach marginalizacji w II Rzeczpospolitej i niszczeniu pamięci podczas okupacji hitlerowskiej Powstanie Wielkopolskie przywołano dopiero w oficjalnym przemówieniu w grudniu 1956 r. Podczas akademii z okazji 38. rocznicy Powstania Wielkopolskiego, zorganizowanej w auli Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, przewodniczący Rady Państwa Aleksander Zawadzki powiedział, że Powstanie Wielkopolskie zalicza się do chlubnych tradycji walk o narodowe wyzwolenie. Na podstawie dekretu Rady Państwa z dnia 1 lutego 1957 r. o ustanowieniu Wielkopolskiego Krzyża Powstańczego¹¹ od 16 lutego 1957 r. nadawano to odznaczenie uczestnikom wielkopolskiej insurekcji. Wielkopolski Krzyż Powstańczy – według projektu poznańskich artystów plastyków Jerzego Drygasa i Eugeniusza Rosika – nadano ponad 22 tys. osobom. Z dniem 8 maja 1999 r. przyznawanie Wielkopolskiego Krzyża Powstańczego uznano za zakończone¹². Powstańców Wielkopolskich zaczęto też mianować na pierwsze stopnie oficerskie, a od 1964 r. weterani otrzymali nowy krój mundurów kombatanckich. Oprócz

¹⁰ Patrz: J. Mulczyński, *Historia pisana na murach. Tablice pamiątkowe w Poznaniu po 1945 roku*, „Kronika Miasta Poznania” 2001, nr 2, s. 253-254; Z. Wojtkowiak, *Napisy pamiątkowe miasta Poznania. Nowożytnie tablice zewnętrzne połowa XIX – początek XXI wieku*, Poznań 2004, s. 325.

¹¹ Dz. U. 1957, nr 10, poz. 43.

¹² Stało się tak na podstawie art. 7 Ustawy z dnia 16 października 1992 r. Przepisy wprowadzające ustawę o orderach i odznaczeniach, uchylające przepisy o tytułach honorowych oraz zmieniające niektóre ustawy (Dz. U. 1992, nr 90, poz. 451 z póź. zm.).

licznych konferencji naukowych, które organizowano z inicjatywy historyków z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz różnych publikacji, rozpoczęto też tworzenie wystaw okolicznościowych. Pierwsza wielka wystawa pamiątek związanych z Powstaniem Wielkopolskim miała miejsce w Muzeum Narodowym w Poznaniu w 1958 r. W 1963 r. otwarte zostało Wielkopolskie Muzeum Wojskowe w Poznaniu¹³, w którym część ekspozycji poświęcono Powstaniu Wielkopolskiemu. Stałe Muzeum Powstania Wielkopolskiego 1918-1919 powstało w 2001 r. w poznańskim Odwachu¹⁴. W 2008 r. otwarte też zostało Muzeum Pamięci Powstańców Wielkopolskich w Lusowie w gminie Tarnowo Podgórne. Po II wojnie światowej Powstańcy Wielkopolscy zaczęli patronować szkołom, jednostkom wojskowym, zakładom pracy, organizacjom społecznym. W 1956 r. po raz pierwszy nadano imię Powstańców Wielkopolskich Szkole Podstawowej w Zieleniu w gminie Trzemeszno. W 1968 r. Chorągiew Wielkopolska Związku Harcerstwa Polskiego w Poznaniu przyjęła jako patrona Powstańców Wielkopolskich, w tym samym roku podobnie uczyniły Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego w Ostrowie Wielkopolskim¹⁵. Powstańcy Wielkopolscy od 1958 r. do początku lat 90. XX w. byli patronem 62. Pułku Lotnictwa Myśliwskiego Obrony Powietrznej Kraju stacjonującego w Krzesinach w Poznaniu¹⁶. 27 grudnia 1961 r. w Poznaniu została oddana do użytku Szkoła Podstawowa nr 75 przy ul. Powstańców Wielkopolskich, której nadano imię Powstańców Wielkopolskich¹⁷. W Polsce jest ponad 140 szkół, których patronem są Powstańcy Wielkopolscy oraz bohaterowie walk powstańczych. W Wielkopolsce naliczono 166 miejscowości, gdzie są ulice, place, osiedla, aleje, parki i wały noszące imię Powstańców Wielkopolskich. 26 czerwca 1974 r. w Stoczni Szczecińskiej im. Adolfa Warskiego zwodowano masowiec o wyporności 32 tysięcy DWT m/s „Powstaniec Wielkopolski”¹⁸. Matką chrzestną statku została Maria Olszewska (1900-1989), sanitariuszka Powstania Wielkopolskiego. Weterani Powstania Wielkopolskiego do końca swoich dni uczestniczyli w obchodach rocznicowych. W dniu 27 grudnia 1996 r. pod Pomnikiem Powstańców Wielkopolskich w Poznaniu¹⁹ stawili się jedni z ostatnich: 95-letni Sylwester Grochowina (1901-2004), 94-letni Andrzej Mazurek (1902-2000) oraz 93-letni Tadeusz Wesołowski (1903-2000). Ostatnimi żyjącymi Powstańcami byli: Sylwester Grochowina, Czesław Klaczyński (1901-2004) i Jan Rzepa (1899-2005).

Pomimo konstatacji na temat braku należytego miejsca Powstania Wielkopolskiego w świadomości i historii, nie pozostawało ono jednak poza sferą badań naukowych. Zasób bibliograficzny o Powstaniu Wielkopolski jest potężny, opracowania powstawały już od 1919 r., a takie nazwiska jak chociażby Antoni Czubiński, Zygmunt Grot, Ludwik Gomolec,

¹³ Nazwa taka obowiązuje od 1966 r., obecnie oddział Muzeum Narodowego.

¹⁴ Oddział Wielkopolskiego Muzeum Walk Niepodległościowych.

¹⁵ Obecnie Europejskie Konsorcjum Kolejowe WAGON Sp. z o. o.

¹⁶ Tradycje Pułku przejęła 3. Eskadra Lotnictwa Taktycznego, która z dniem 1 kwietnia 2008 r. została połączona z 31. Bazą Lotniczą i 6. Eskadrą Lotnictwa Taktycznego w nową jednostkę – 31. Bazę Lotnictwa Taktycznego w poznańskich Krzesinach, mającą na wyposażeniu samoloty F-16.

¹⁷ Obecnie jest to Zespół Szkół z Oddziałami Integracyjnymi Nr 3 im. Powstańców Wielkopolskich (Szkoła Podstawowa nr 75 oraz Gimnazjum nr 2).

¹⁸ Kapitanem tego statku była jedyna na świecie kobieta kapitan żeglugi wielkiej Danuta Kobylińska-Walas.

¹⁹ Pomnik Powstańców Wielkopolskich w Poznaniu autorstwa Alfreda Wiśniewskiego został odsłonięty 23 września 1965 r.

Tadeusz Grygier, Benon Miśkiewicz, Stanisław Nawrocki, Marian Olszewski, Bogusław Polak, Zygmunt Wieliczka, Zygmunt Wygocki to klasyczni już historycy Powstania Wielkopolskiego. Nie ma być może zbioru dokumentów i źródeł, nowych monografii i syntez, które wykorzystywałyby materiały zebrane przez regionalistów, chociaż nie brakuje nowych wydawnictw, które uzupełniają zaniedbane pola badawcze (np. straty osobowe²⁰ czy grobownictwo²¹). Bardzo sprawnie działa też powstałe w 1989 r. Towarzystwo Pamięci Powstania Wielkopolskiego 1918/1919, które organizuje obchody rocznicowe, wykłady, wydaje publikacje, ma oddziały terenowe. Organizowane są zloty szkół mających za patronów Powstańców Wielkopolskich lub osoby związane z Powstaniem. Na 2008 r. i 2009 r. zaplanowane zostały obchody jubileuszowe, konkursy, wiele konferencji, wydawnictw w wielu miejscowościach Wielkopolski i Kujaw, działa też specjalna strona internetowa²².

Świadomość o znaczeniu Powstania Wielkopolskiego ewoluuje wraz z upływem czasu. Widoczna jest stała aktywność na wielu polach i chociaż nie udaje się często z tematyką powstańczą przebić do centralnych opracowań historycznych, to pamięć o Powstaniu Wielkopolskim pozostaje żywa w Wielkopolsce.

Łukasz Jastrząb

²⁰ W. Olszewski, Ł. Jastrząb, *Lista strat Powstania Wielkopolskiego...*

²¹ W. Olszewski, *Cmentarze na stokach poznańskiej Cytadeli*, Poznań 2008.

²² [Http://27grudnia.pl/](http://27grudnia.pl/).